

УДК 342.25

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-4\(80\)-12](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-4(80)-12)

Андрій ПОПОВ

аспірант кафедри економіки,
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
andriyropovmail@gmail.com
ORCID: 0009-0002-4376-2286

Вячеслав ПОПОВ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціології,
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
zhanovich55@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6790-4181

КОЛЕКТИВНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАХОДИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКИХ МІСТЯН У 1917–1920 РР.

У статті розглядається соціальне явище самоохорони як реакції суспільства на зниження ефективності офіційних правоохоронних структур. В умовах громадянської війни 1917–1920 гг. самоохорона була вимушеним, іноді єдиним засобом досягти відносного порядку у своєму районі міста. Для забезпечення безпеки об'єднували свої зусилля мешканці багатоквартирних будинків та жителі цілих кварталів. Організацією чергувань та взаємодопомоги у разі небезпеки займалися будинкові комітети та професійні спілки. До чергувань, як правило, городяни ставилися формально, іноді воліли відкупитися від нудної та небезпечної повинності. Загалом спроби самозахисту справляли скоріше моральний ефект.

Мета роботи – розгляд самостійних намагань цивільних міських мешканців забезпечити своє повсякденне життя в умовах перманентної соціально-політичної кризи.

Методологія. У запропонованій статті особливу увагу приділено документам приватного походження, які збереглися в державних архівах. Залучення до наукового обігу приватних джерел дозволило розглянути конкретні прояви повсякденних практик. Залучений аналіз особистого листування, автобіографій, спогадів з подальшим узагальненням їх змістовних положень, публікацій в засобах масової інформації, листів та листівок, мемуарів.

Наукова новизна. Автори прагнули проаналізувати сутність самодіяльних озброєних утворень в українських містах, охарактеризувати соціальний склад міських загонів самоохорони, дослідити реальні результати їх діяльності. У роботі зроблено спробу вивчення якісного складу самоохорони, її трансформації з часом, та основних функцій, які вона виконувала. Доведено, що найбільш ефективними були озброєні групи, які склалися з робітників та колишніх військовослужбовців. Зброєю добровольці забезпечувалися або з покинутих військових арсеналів, або за рахунок військових частин, що роззброювалися. Іноді використовувалися за призначенням мисливські рушниці, що зберігалися по будинках.

Висновки. Значається, що організація самоохорони, за всіх своїх недоліків, самою своєю наявністю знижувала загрозу бандитських нальотів, пограбувань та незаконних конфіскацій. Ця практика стала помітним явищем в історії революції та громадянської війни, і була яскравою демонстрацією здатності окремих соціальних груп до самоорганізації.

Ключові слова: самоорганізація соціуму, базові потреби, безпека, самоохорона, будинкові комітети.

Andriy Popov, Vyacheslav Popov. COLLECTIVE AND INDIVIDUAL SECURITY MEASURES OF UKRAINIAN URBAN RESIDENTS IN 1917–1920

The article examines the social phenomenon of self-defense as a societal response to the decline in the effectiveness of official law-enforcement institutions. Under the conditions of the Civil War of 1917–1920, self-defense was a forced and sometimes the only means of achieving relative order within one's neighborhood. To ensure security, residents of apartment buildings and entire city blocks pooled their efforts. House committees and trade unions organized patrol duties and mutual assistance in case of danger. As a rule, townspeople treated patrol duties formally and at times preferred to pay their way out of this tedious and dangerous obligation. Overall, attempts at self-defense tended to have more of a moral than a practical effect.

The purpose of the study is to examine the independent efforts of civilian urban residents to secure their everyday lives under conditions of a permanent socio-political crisis.

Methodology. The article places particular emphasis on documents of private origin preserved in state archives. Bringing private sources into scholarly circulation made it possible to examine specific manifestations of everyday practices. The study draws on analyses of personal correspondence, autobiographies, memoirs, media publications, letters and leaflets, with subsequent generalization of their substantive content.

Scientific novelty. The authors seek to analyze the nature of spontaneous armed formations in Ukrainian cities, to characterize the social composition of urban self-defense units, and to assess the real results of their activities.

The study attempts to examine the qualitative composition of self-defense groups, their transformation over time, and the main functions they performed. It is demonstrated that the most effective groups were armed units composed of workers and former military servicemen. Volunteers obtained weapons either from abandoned military arsenals or from disbanded military units. In some cases, hunting rifles kept in private homes were used for their intended purpose.

Conclusions. It is noted that the organization of self-defense, despite all its shortcomings, by its very existence reduced the threat of bandit raids, robberies, and illegal confiscations. This practice became a notable phenomenon in the history of the revolution and the Civil War and served as a vivid demonstration of the capacity of certain social groups for self-organization.

Key words: social self-organization, basic needs, security, self-defense, house committees.

Вступ. Безпека життя – одна з базових потреб людини. Її забезпечення завжди було однією з найважливіших функцій держави. Захист будь-якими способами себе, своїх близьких, свого майна від протиправних посягань будь-яким кримінальним законодавством не вважається злочином. Особливої актуальності забезпечення порядку та спокою набуває в умовах воєн та революцій, коли підриваються основи державності, втрачають силу правові норми, розпадаються правоохоронні структури. У цьому випадку неминує погіршується якісний склад державного апарату, і, як наслідок, знижується його професійний рівень. Суспільство реагує на некомпетентність нової влади сплеском самодіяльності, яка виражається в організації структур, що беруть на себе державні функції, особливо необхідні для забезпечення важливих соціальних потреб, до яких відноситься й потреба у безпеці.

В умовах перманентної кризи влади, що розпочалася з лютого 1917 р., виник адміністративний та правовий вакуум, яким спробували скористатися різні антигромадські елементи. Навіть наявність певних державних структур не позбавляла населення від необхідності самостійно вирішувати управлінські задачі. У період української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. на території нашої країни відбувалися активні бойові дії та часта зміна урядів, виникали численні незаконні озброєні формування, і загроза життю пересічних громадян була великою, як ніколи.

Якщо вести мову про фізичну загрозу пересічним городянам, то в умовах революції і громадянської війни вона була пов'язана, у першу чергу, з бойовими діями, що періодично поновлювалися у кожному місті та супроводжувалися артилерійськими обстрілами та рушнично-кулеметною стрільбиною. По-друге, кожна нова влада шукала серед міського населення реальних або уявних супротивників, яким часто загрожувала негайна розправа. У початковий період революції серйозну небезпеку являли натовпи солдатів – дезертирів або демобілізованих. По-третє, продовжували антигромадські дії звичайні кримінальні елементи. Цей процес

розпочався влітку-восени 1917 р., коли офіційні органи охорони правопорядку втратили здатність повною мірою реалізовувати свої функції. Значно послабилася державна діяльність з дотримання законності та порядку. Частина антигромадських елементів об'єдналася у банди і почала майже безконтрольний розбій та пограбування.

Так період революції і громадянської війни поставив перед мешканцями міст і сіл України завдання – у міру сил та можливостей захиститися від анархії, яка супроводжувалася хуліганством, бандитизмом, пограбуваннями та вбивствами. У цій ситуації нерідко єдиною можливістю стабілізувати обстановку була ініціатива окремих громадян та їх добровільних об'єднань щодо створення самодіяльних органів, головною задачею яких було припинення будь-яких зазіхань на життя і власність певного кола осіб. Це питання розв'язувалося за допомогою самоохорони, що називалася по-різному, але виконувала при цьому практично ідентичні функції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукові пошуки в сфері повсякденності набули популярності як в історії, так і в соціології. Залучення до наукового обігу приватних джерел дозволяє розглянути конкретні прояви повсякденних практик у будь-який період. Класичним зразком аналізу особистого листування, автобіографій, спогадів з подальшим узагальненням їх змістовних положень є робота В. Томаша та Ф. Знанецького [1]. Використання в академічному дослідженні газетних матеріалів, спогадів, навіть анекдотів притаманне відомій монографії Ш. Фіцпатрик [2]. Соціологічний аналіз публікацій в засобах масової інформації, листів та листівок, мемуарів запропонував один з засновників вивчення повсякденності А. Людтке [3]. Певних результатів досягли вітчизняні історики та соціологи [4]. Таким чином, вивчення документів приватного походження збагатило джерельну базу досліджень в галузі соціології повсякденності. Джерела періоду української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. дозволяють розглянути самостійні намагання цивільних міських мешкан-

ців забезпечити своє повсякденне життя в умовах перманентної соціально-політичної кризи, зокрема проаналізувати сутність самодіяльних озброєних утворень в українських містах, охарактеризувати соціальний склад міських загонів самоохорони, дослідити реальні результати їх діяльності.

Метою статті є розгляд самостійних намагань цивільних міських мешканців забезпечити своє повсякденне життя в умовах перманентної соціально-політичної кризи.

Виклад основного матеріалу. З початком бурхливих подій тієї доби цілком зрозуміло, що пересічні городяни дуже швидко вдалися до заходів забезпечення власного індивідуального захисту. Першою реакцією обивателів на загрозу їх життя стало прагнення озброїтися особисто. «Ви подумайте – найпаршивіший револьвер коштує двісті карбованців! Патрони до нього – півтора карбованці штука! А до браунінгів, до парабелумів, до тих і зовсім не підступитися – сотні чотири треба віддати! Як бути бідній людині?» – «А навіщо бідній людині револьвер?» – «Ну, аякже. Кому своє життя не дороге! Та й грошики бажано зберегти» [5]. Такий красномовний діалог з'явився у київській газеті вже у вересні 1917 р.

Засобом порятунку для випадкових свідків вуличних зіткнень було, звичайно, не використання зброї, а, перш за все, своєчасна втеча. Навіть власники зброї не наважувалися її застосовувати. Ось сценка з грудневих подій 1917 р. у Одесі: «Зрідка пробіжить блідий обиватель, що запізнівся, або учениця якась. На пустинних вулицях чути: «Візник!» О, візники не втратили на одеському повстанні. Ввечері по вулицях – патрулі. Обшукують перехожих і відбирають зброю. Обивателі поховалися по домівках» [6]. У січні 1918 р., коли в Одесі знов почалася стрілянина на вулицях, публіка в паніці почала розбігатися. Вулиці спустіли, окремі перехожі притискалися до стін, поспіхом перебігали вулиці, і присідали при кожному близькому тріску пострілу.

Стандартним способом забезпечити себе було переховування у підвалах багатоповерхових будинків. З наближенням більшовиків до Києва у січні 1918 р., коли розпочався систематичний обстріл, перелякане населення кинулося у підвали, і лише окремі містяни не рушили з місця. Одна з місцевих мешканок згадувала, як з наближенням до міста Добровольчої армії вони зібралися у квартирі брата, визначили найбезпечнішу частину оселі і сховалися там. Деякі кияни мали звичай закладати вікна матрацами. У Севастополі, коли більшовики підходили до міста, місцевий зем-

ський діяч, рятуючись від переслідувань, згодом понад рік прожив у підвалі. Для катеринославського викладача Г. Ігреньова, як і для інших мешканців його будинку, більш безпечною здавалася вітальня на першому поверсі, бо підвалу зовсім не було. В цій вітальні люди й зібралися взимку 1918-1919 рр., коли до міста наблизилися махновці. У дворі вони встановили кулемет, який «стукав всю ніч»; виявилось, «його лагодили та випробували» [7, с. 237, 238].

У Харкові при білих на безлюдних вулицях іноді з'являлася «самотня фігура запізнілого обивателя», який квапливо пробирався до себе додому. «Крізь рідкісні проміжки між поривами вітру» хлопали то близькі, то далекі постріли з гвинтівок. Після кожного близького пострілу запізнілий пішоход «бігцем, та не оглядаючись» долав деяку відстань «до найближчого значного предмету, щоб сховатися». Зупинившись, пішоход віддихувався, і в зручний момент зривався з місця й біг далі [8, с. 24].

Люди, які хотіли врятуватися від більшовиків, переховувалися з їх приходом у друзів та знайомих. Так, один з посадовців православної церкви на початку лютого 1919 р., коли в Києві вкотре змінилася влада, вперше у житті жив з чужим паспортом. Йому довелося поголити свою невеличку борідку і засісти «на цілий місяць у знайомих, ночувати на різних квартирах, абсолютно не виходячи на вулицю». Колишній співробітник гетьманської адміністрації при більшовиках «жив нелегально у різних рідних та знайомих» по два-три дні, переходячи вечорами «з одного притулку до іншого», а потім оселився у добрих знайомих, «пославши прописати свій паспорт до ділянки, де, завдяки ще несталому порядку, нічого не помітили й виконали всі формальності». За свідоцтвом академіка В.І. Вернадського, переховуватися можна було не тільки по будинках та квартирах. Один з його знайомих, Г.Ю. Жуковський, шість днів з дружиною та дітьми рятувався у лісах, «оскільки били офіцерів та буржуїв між відходом червоногвардійців та приходом німців» [9, с. 94].

Люди у відчаї знаходили абсолютно екзотичні місця для порятунку. Колишній царський генерал у відставці, людина похилого віку, рятуючись від бандитів, що напали на його маєток, спочатку намагався відстрілюватися через двері, а потім сховався у склепі, розташованому поблизу домівки, в одну з трун, улігшись так, як його застав напад, тобто в одній білизні, прямо на скелет. Бандити не хотіли визнавати свою поразку і почали шукати генерала з ліхтарями. Увійшовши до

склепу, вони відкрили кришку труни. Коли генерал, весь у білому, піднявся, бандити в жаху розбіглися. Легко уявити, яким потрясінням для старої людини була ця історія, яка сьогодні може для когось виглядати кумедною. Щоб запобігти потрапляння в таку ситуацію, люди почали масово тікати не тільки до якогось українського міста, якому ще не загрожувало більшовицьке нашествя, але й узагалі з країни. В.К. Винниченко записав у щоденнику 21 січня 1919 г.: «Більшовики узяли Харків, Чернігів, Полтаву. Бідні українці наперед розбігаються, хто куди може. Найбільш охоче тікають з країни» [10, с. 313].

Київська студентка, ім'я якої залишилося невідомим, з приходом більшовиків у лютому 1919 р. раділа, що «обійшлося без торішніх боїв», сподівалася, що припиниться «вічна стрілянина ночами» і взагалі не буде «огидної» анархії. «Постійні зміни влади можуть з розуму звести». Велика частина її знайомих втекла, сама ж студентка була проти втечі: «Що можуть зробити тихим, сумирним людям, які нікого не чіпають і політикою не займаються?». За кілька днів вона отримала відповідь на своє запитання: «Майже всіх купців і домовласників посадили у в'язницю». Але родичів студентки і її саму поки не чіпали. Не чекаючи своєї черги на арешт, багато киян не ночували вдома, інші взагалі не приходили додому. Один із знайомих студентки при поверненні додому злізав з візника за рогом, потім, озирюючись, підходив до власних дверей. Він боявся засідки, і розраховував встигнути врятуватися. Інша знайома, якась Х., родичка гетьмана, переховувалася у різних місцях протягом чотирьох місяців. Коли вона застудилася і незабаром померла, її навіть ховали під чужим ім'ям. Але все ж декілька знайомих були на її похороні [7, с. 209].

Люди дуже швидко звикли до того, що треба побоюватися не лише темряви, а й сутінок. У Севастополі при Врангелі вулиці безлюдніли навіть у непізній час. «Обиватель сам на себе наклав військовий стан», люди не виходили після дев'ятої вечора з домівок, щоб не бути пограбованими або вбитими. У відносній безпеці можна було відчувати себе, коли поряд були лояльно налаштовані озброєні люди. Сучаснику цих подій В.В. Корсаку про це розповів у Білій Церкві місцевий єврей: «Нас тепер всі грабують. Білі, червоні, петлюрівці, всілякі отамани. Один порятунок – мати на квартирі когось із військових». Ще одним характерним способом врятувати себе від розправи в умовах соціального протистояння для представників раніше привілейованих верств суспільства було переодягання.

У 1917 р. О. Володимиров, добираючись до рідних місць на даху вагону, звернув увагу, що серед маси солдатів не видно жодного офіцера. «Мабуть, усі офіцери переодягнулися у солдатські шинелі і на деякий час зробилися «товаришами» [7, с. 355].

Під словом «буржуй» розумілася будь-яка інтелігентна людина, яка носила більш-менш пристойний одяг. Небезпечно було ходити у котелку або капелюху. Один з юнкерів у Кременчуку зіткнувся з відчайдушною спробою «буржуїв, що втікали», злитися з натовпом простолюдинів за допомогою «спрощеного» одягу: «Солдатський картуз та драпове пальто з хутряним коміром. Сіра шинель, а під нею смугасті брюки й штиблети у калошах». Публіка переодягнулася «у непомітне плаття та знітилася». Люди «дістали звідкись жахливо поношені пальта та наділи на голову картузи». Одягнутися під простолюдина вважалося необхідним для особистої безпеки [11, арк. 28].

У 1919 р. у Києві при більшовиках всі чоловіки були одягнені одноманітно. «Переважали високі чоботи та захисний колір». Натовп став новим та незвичним. «Відбулося щось, що всіх змінило». Цей факт підтвердила київська студентка. Київські вулиці, на її погляд, дуже змінилися: «Вони завжди були дуже жваві, а при гетьмані на Хрещатику не можна було проштовхнутися». Цікаво, що публіка в епоху гетьмана видавалася студентці набагато елегантнішою, ніж раніше. При більшовиках більшість чоловіків ходила у солдатських шинелях або шкіряних куртках та чорних картузах. Дами більше не носили капелюхів. Всі прагнули набути «демократичного вигляду». Киянин Р. «замовив собі у кравця косоворотку». Хоча у нього вдома було десять костюмів, але він був вимушений замовити собі цю сатинову сорочку, оскільки на службі йому зробили зауваження, що він «дуже елегантний». Після цього випадку студентка зрозуміла, чому всі її товариші по службі стали такими неохайними [7, с. 227].

Земський діяч В. Оболенський у Севастополі перед приходом червоних побачив на вулицях багато перехожих, але це був уже не звичний натовп «спекулянтів, військових та святково вдягнених панянок». «Буржуї» причайлися у своїх квартирах і натовп «значно посірішав». Побачивши якусь людину, що стояла на розі у картузі та чумарці, Оболенський упізнав одного з крупних чиновників управління внутрішніх справ. Очевидно, той вирішив залишитися у Криму, та «про всяк випадок перефарбувався у захисний колір». Знайомі зустрілися очима, але, щоб не компрометувати один одного, пройшли повз,

не вітаючись. Полковник армії Врангеля, що теж залишився у Криму, перешив частину одягу, причому щось було зшите вручну, оскільки у господарів не було швейної машини. Його метою було набуття «пролетарського забарвлення» [12, с. 42, 43].

Особливим мистецтвом було вміння заховати цінні речі так, щоб їх не знайшли під час обшуку. Господарі домівки, у якій в березні 1918 р. тимчасово мешкав В.К. Винниченко, постійно чекали на радянських візитерів: «Цілий день вишукувалися способи переховування грошей і дорогоцінних речей. В діжечку з квітками, в піаніно, в трубку раковини, в ручку дверей, в тисячі місць, які вигадувала напружена, злякана, гарячкова фантазія тільки цим зайнятих людей» [13, с. 313]. У лютому 1919 р., в одному з приватних листів за кордон згадувався напад грабіжників на квартиру однієї із знайомих автору київських сімей. Під час вторгнення були побиті господиня будинку та її донька, але «шуби, на щастя, не знайшли, а також діамантів Єлизавети Романівни». Тобто, найцінніші предмети у квартирі були заховані дуже надійно [14, арк. 11, 11зв.].

Містяни намагалися максимально укріпити власний будинок. У червні 1918 р. у Каневі В.К. Винниченко потроху перетворював свій будиночок на «мініатюрну фортецю». На вікна були прибиті віконниці з дошок. До дверей Володимир Кирилович пристосував підпору. Він розраховував на те, що, при нападі банди від трьох до п'яти осіб, облогу можна буде витримати. Якщо ж прийдуть вісім-десять людей, єдиною надією була «допомога згори, з дачі Біляшівського». У будь-якому випадку було вирішено битися до останнього: «Нема ніякої практичної рації впускати в хату без бою, все одно вб'ють. Тепер грабіж набув цілком закінченої й рішучої форми: всіх убивають, чи знайдено гроші, чи ні, все одно. За такої умови було б дуже легковажно не лишити собі хоч одного-двох шансів на порятунок» [13, с. 287]. Вважалося, що жити у великих будинках завжди безпечніше, але тут могло йтися хіба що про менший ступінь вірогідності нападу саме на вашу квартиру. Кияни у травні 1920 р., перед приходом поляків, сиділи по будинках, виставивши за заведеним порядком чергових біля кожного під'їзду. Тільки сміливці наважувалися відлучитися далеко, у центр міста, на Хрещатик. Удень купки зацікавлених збиралися біля дверей, біля під'їздів. Вночі наступала абсолютна тиша, місто здавалося вимерлим. «Зовнішні двері закривалися наглухо і в кожному під'їзді були такі пристосування, колоди для підпори, залізні штанги, крюки, які робили будинок неприступною форте-

цею для грабіжників». Всю ніч всередині будинку біля дверей сиділи чергові, які мали бити у гонг у разі тривоги. Нічних нападів не траплялося, «але якби надумалися грабіжники напасти на великий будинок і вдалося їм увірватися, вони могли б безкарно вирізати всіх мешканців. Крики не допомогли б, причаївшись у заячому страху, дорослі люди сиділи і чекали б покійно своєї долі» [7, с. 11].

Не розраховуючи на власні сили та можливості, мешканці великих міст почали об'єднуватися з іншими пересічними свідками та учасниками історичної драми. Самостійна організація охорони порядку була однією зі спроб мирних міських обивателів захистити себе від численних небезпек того часу. Її групи та загони склалися з представників всіх соціальних груп міського населення. Так, за рішенням педагогічних рад організувалися дружини із учнів старших класів при навчальних закладах, тільки якщо учні добровільно висловлювали бажання взяти участь у внутрішній охороні свого міста. Бралися до уваги також відповідний вік та стан здоров'я майбутніх охоронців. Вимагалася згода батьків [15]. Характерно, що в більшості гімназій та реальних училищ неодмінною умовою створення дружини з учнів була обов'язкова присутність дружинників на навчальних заняттях, тобто охоронні обов'язки виконувалися у вільний від навчання час. У зв'язку із завершенням для України світової війни і демобілізацією армії, відкрилася можливість для організації охорони з професійних військових [16].

Дуже строкатим був особовий склад приватновласницьких загонів за часів гетьманату (див. схему 1). До них входили студенти, офіцери, солдати, добровольці, юнкери, кадети й гімназисти старших класів. Р.Б. Гуль, що знаходився у Києві в період гетьманства Скоропадського, вступив до офіцерської дружини на таких умовах: «Служба тільки по охороні міста, платня 500 карбованців на місяць, буде гуртожиток, постачання, добові, перебування у дружині звільняє від загальної мобілізації».

За радянською інформацією у вересні 1919 р. охорону Києва несли «білогвардійські дружини, на вербовані із студентів, офіцерів і синків буржуазії». Діяльність цих загонів характеризувалася таким чином: «Охоронці, часто поголовно п'яні, цілий день нишпорять по місту і, особливо, по робітничих кварталах, проводять масові обшуки та розстріли» [17, с. 354, 355]. Білогвардійці вважали обґрунтованим залучення до служби в охороні тільки забезпечених громадян, вважаючи їх своєю соціальною опорою. З одного боку, чиновники добре розуміли, хто саме зможе

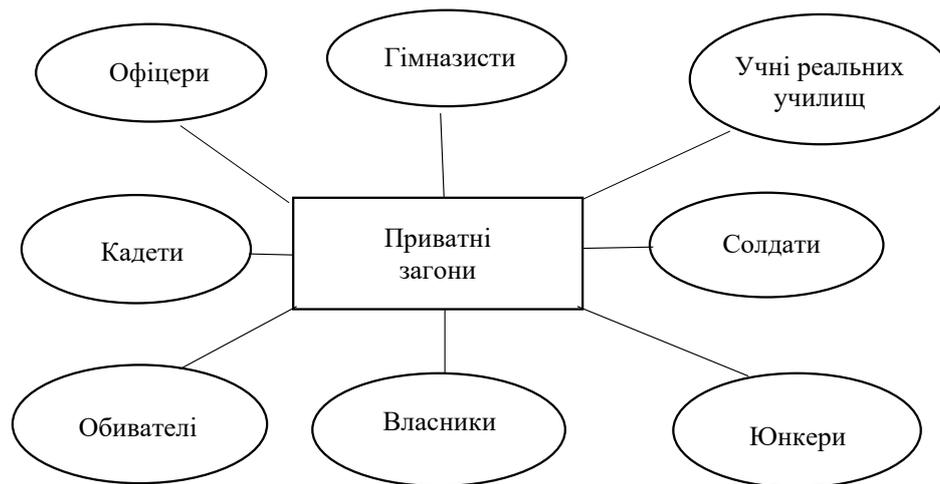

Схема 1. Особовий склад приватновласницьких загонів

реально сприяти зміцненню їх влади, не являючи потенційної загрози. З іншого боку, влада побоювалася помсти з боку співчуваючих більшовикам, у тому числі учасників партизанських об'єднань.

У населених пунктах та промислових підприємствах Донецького басейну і в пролетарських районах великих міст кадрову основу загонів самоохорони складали колишні солдати-фронтвики, червоногвардійці, робітники рудників, селяни-батраки.

У фондах Донецького державного архіву збереглися документи, які дозволяють предметно охарактеризувати соціально-професійний склад одного з загонів самоохорони міста Бахмут у 1918 р. [18; 19]. Це автобіографії, анкети, довідки колишніх учасників самоохорони, переважно більшість серед яких склали міські та сільські пролетарі.

Виникали заgonи самоохорони за ініціативою органів місцевого самоврядування та громадських організацій, у першу чергу, професійних спілок, та багатьох інших установ та ініціативних груп (див. схему 2). У Сімферополі цим питанням опікувалася місцева міська дума, яка на засіданні 10 січня 1918 р. обговорила питання «про введення загальної повинності з охорони міста». Необхідність такого рішення диктувалася тим, що «зовнішня мілі-

ція буде скасована», військові караули тимчасово замінювала робітнича дружина і терміново вимагалось розробити «спосіб охорони міста» [20]. Оскільки в кримських містах фактично не було багатоповерхових будинків з великою кількістю квартир, де до будинкової охорони входили 30–40 осіб, пропонувалося «об'єднати у союзи сусідні будинки і заснувати не будинкову, а квартальну охорону». Для посилення оперативності реагування на виникаючі загрози, домівки планувалося зв'язати електричною сигналізацією, і таким чином забезпечити зв'язок з найближчими комісаріатами [21].

У серпні 1919 р. на околицях Києва одночасно знаходилися білі, червоні й армія УНР. «Злочинний елемент», користуючись тим, що у центрі не було жодної влади, кинувся грабувати. В цій ситуації ініціативу з організації охорони знов проявили голови будинкових комітетів. Кожний будинок традиційно уклав союз із сусідніми будинками «на випадок нападу хуліганів». У жовтні 1919 р. у Києві діяв невеликий загін громадської міліції, поспіхом організований в ці дні міською думою.

Самодіяльність громадян у галузі охорони неодноразово виявлялася в Одесі. На межі 1918–1919 рр. виникли навіть спеціальні озброєні дружини, які заробляли гроші тим,

Соціальний склад загону самоохорони м. Бахмут у 1918 р.
(підраховано авторами)

Таблиця 1

Загальна кількість учасників	Робітники соляних рудників		Ремісники, кустарі		Сільські батраки		Демобілізовані солдати		Невизначений статус	
	Фактична кількість	%	Фактична кількість	%	Фактична кількість	%	Фактична кількість	%	Фактична кількість	%
117 осіб	46	39%	21	18%	18	15,5%	17	14,5%	15	13%

що вночі проводжали з міст відпочинку буржуазію по домівках. На початку 1920 р., навіть при наближенні Червоної армії, одесити продовжували відвідувати клуби та театри, а для повернення додому збиралися групами й замовляли охорону – «осіб п'ять студентів, озброєних чим Бог послав» [7, с. 54].

Зброя для доморощених охоронців порядку була окремою проблемою, хоча, здавалося б, в умовах заповнення країни зброєю з фронту проблеми такої не мало існувати. Проте питання про озброєння самодіяльних охоронних структур розв'язувалося у кожному випадку індивідуально, виходячи з бажаного й можливого. Наявність на початку 1918 р. великої кількості неконтрольованої зброї у власності громадян підтверджується тим фактом, що влада спеціальним рішенням забороняла «провокаційні постріли з метою відволікання охорони» [22].

Напередодні приходу німців, коли більшовики вже залишили Київ, «невідомо звідки» з'явилася зброя, якою забезпечували обивателів. Музейний робітник М.М. Могиланський заявляв: «Хто, де і чому її роздавав, мені дізнатися так і не вдалося». Він особисто бачив тільки гімназистів, «які бігали таємно на Печерськ і тягнули звідти нові гвинтівки, патрони, різного роду військоове обладнання». Знайомі йому матері сімейств були у відчаї, що «хлопчики 12-15-річного віку перетворили свої кімнати не то на музеї, не то на арсенали; зате захоплення молоді не знало меж – кожний відчував себе воїном, готовим витримати будь-

яку атаку і відстояти свою справу і своїх близьких». Очевидно, «розтягували якісь цейхаузи, залишені без охорони і без нагляду». При гетьмані одночасно відбувалися процеси роззброєння населення та озброєння «благонадійного населення» у процесі успішного формування «приватновласницької варти». У Харкові з відходом українських військ лише завдяки вжитим енергійним заходам, вдалося зберегти частину зброї, залишеної у ділянках, кинутих всім складом варти [23].

Документи Луганського державного архіву надають можливість оцінити шляхи надходження зброї для озброєння одного з міських загонів самоохорони. Показово, що список бійців загону, у якому зафіксована наявність зброї та її характеристика, частково надрукований, частково написаний від руки. Номер кожної одиниці зброї вказаний лише у першій половині списку, потім згадка про номери зникає [24, арк. 32].

Як можна побачити, лівова частка зброї дісталася бійцям самоохорони завдяки державним арсеналам, у яких зберігалася військова амуніція, заздалегідь підготовлена для світової війни. Майже чверть зброї перейшла від солдатів німецької армії, які, залишаючи Україну після поразки Німеччини у війні, майже добровільно розставалися зі своїми рушницями. Решта зброї забезпечувалася за рахунок конфіскованих у обивателів револьверів, або учасники загону виходили на чергування з власною зброєю, перш за все з мисливськими рушницями.

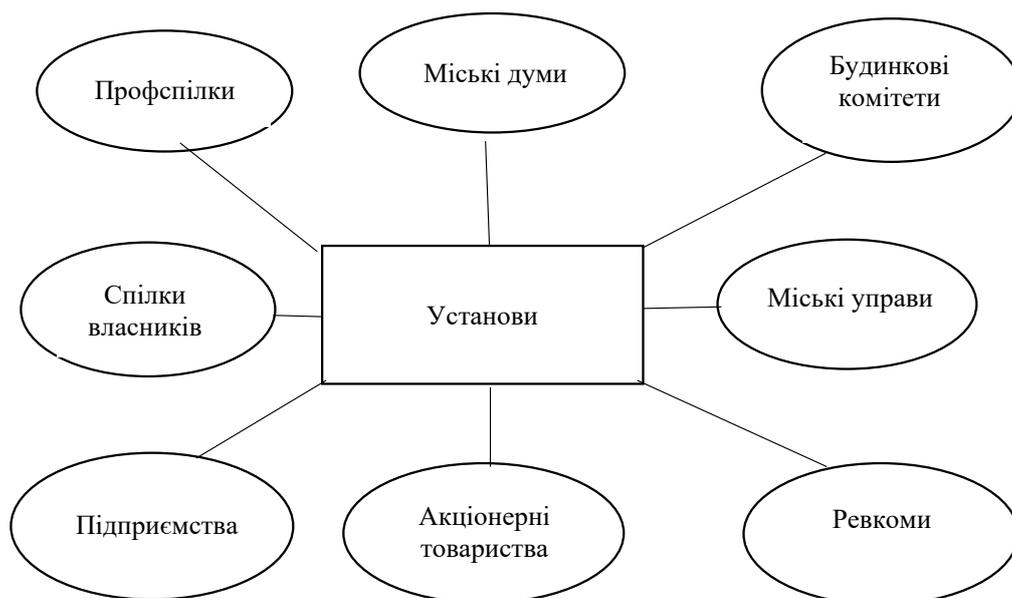

Схема 2. Загони самоохорони за ініціативою органів місцевого самоврядування та громадських організацій

Таблиця 2

**Джерела озброєння загону самоохорони м. Луганськ в кінці 1918 – на початку 1919 р.
(підраховано авторами)**

Загальна кількість зброї	Надходження з урядових арсеналів (гвинтівки)		Роззброєння німецьких військових частин (гвинтівки)		Конфіскація у населення (пістолети, револьвери)		Приватна зброя (мисливські рушниці)	
	Фактична кількість	%	Фактична кількість	%	Фактична кількість	%	Фактична кількість	%
488 одиниць	256	52,5%	114	23,4%	69	14,5%	49	9,6%

Про ефективність загонів самоохорони висловлювалися суперечливі думки, на початку революції переважно скептичні. Перші сумніви виникли в процесі заміни старої поліції міліцією. Кореспондент «Одеського листка» іронічно запитував у березні 1917 г.: «Чи можливо порівнювати поліцейського постового, здатного дати різного роду підозрілим елементам певну відсіч, з якимось худеньким міліціонером, студентом або робітником без жодного стажу, навику тощо» [25].

Професіонали правоохоронної сфери з підозрою поставилися до помічників-любителів. У вересні 1917 р. начальник київської міліції вважав недоцільним створення «дружин порядку», віддаючи перевагу формуванню додаткового складу міліції, «особливо кінної». При цьому він необачно заявив: «Якого-небудь великого безладу в місті зараз чекати не можна, для нього немає підстав» [26].

За декілька днів до цього безлад почався на Володимирському базарі. Втім, в ньому явно недостатню боєздатність продемонстрували як міліціонери, так і народні дружини. Почалося з бійки між власницею однієї з лавок та купувальницею, що порушила чергу за борошном. Суперечка закінчилася бійкою, під час якої крамарка «тупим предметом поранила в голову купувальницю». Натовп, у якому переважали солдати, «сильно пом'яв» багатьох міліціонерів, члену робітничої бойової дружини «проломили череп». Крім того, під час штовханини натовп обеззброїв всю робітничу бойову дружину шорної майстерні. Винуватицею бійки було оголошено торговку, натовпом її було вбито, а її лавку розгромлено [27].

Життя примушувало самих мирних громадян до організації. С. Сумський згадував події січня 1918 р. у Києві: «Всю ніч йшло у дворі чергування. Четверо чоловіків спускалися вниз кожні три години. Мовчки ходили чергові по двору і прислухалися – до рідкісного вночі – пострілу або розриву». У період нетривалого перебування при владі більшовиків під приводом обшуку у приватних будинках приходили красти звичайні шахраї.

«Щоб відрізнити хибних агентів розшуку від справжніх», мешканці багатопверхових будинків організували за допомогою вже існуючих будинкових комітетів нічні чергування, у яких жінки брали участь нарівні з чоловіками, і часто злодії, відкриті вчасно, тікали, не заподіявши ніякої шкоди. «Іноді їх вдавалося навіть заарештувати за допомогою міліції, викликаній вчасно по телефону. Таким чином, буржуазія по-справжньому відчула користь від організації, єднання». Представники малозабезпечених верств майже ніколи не брали участі в чергуваннях. «Здавалося, що вони знаходили певне злорадне задоволення в спостереженні, як дівчата й панянки із суспільства тьопали всю ніч по снігу при десятиградусному морозі». Дрібні торговці й ремісники також страждали від цих нічних атак і багато лавочок і майстерень були таким чином пограбовані у цей час [7, с. 104].

В.І. Вернадський згадував, що при більшовиках відбулося роззброєння самоохорони, що нервувало міських мешканців. Академік відчував, як його захоплює «огидне відчуття повного безсилля і повної невпевненості у завтрашньому дні, не за себе, а за близьких – можливості для них найжахливіших випробувань при недопущенні організації самозахисту» [9, с. 54].

Перед приходом німців, за свідченням М.М. Могилянського, як тільки більшовики залишили місто, розпочалася організація самооборони. Цей час запам'ятався киянам, як «абсолютно жахливий». В одну з останніх ночей перед приходом до Києва німців було зареєстровано 176 нападів на квартири обивателів. Організація захисту давалася важко. Будинкові комітети зайнялися організацією самооборони. І ось «люди, які ніколи в житті не тримали рушниці, іноді поважні, сиві кияни, почали чистити та лагодити зброю і обговорювати стратегічні методи захисту будинків і садіб від нападу розбійників». Подекуди з'явилися офіцери й узяти на себе організацію захисту та команду над будинковими військовими дружинами. Будинок № 22 по Володи-

мирській вулиці став центром захисту кількох будинків ділянки, з'явився польовий телефон, що об'єднував шість навколишніх дружин, зобов'язаних бути за першим викликом у місці, якому загрожувала небезпека.

Захист давав реальні результати. Один напад було вчинено за всіма правилами військового мистецтва. З наглядового пункту повідомили, що біля пам'ятника Богдану Хмельницькому на Софійській площі розпочався наступ. Могилянський згадував: «Підійшовши до вікна, я побачив, що через фонтан на площі повзком рухається ланцюг озброєних людей у напрямку до нашого під'їзду. Почалася перестрілка і атака будинку. Двері парадного під'їзду, забарикадовані на ніч дровами, встояли перед натиском ворога; метушня в будинку невимовна, на щастя для нас, викликана грузинська дружина прибула дуже швидко й за 10-15 хвилин битва скінчилася. Обійшлося навіть без втрат» [7, с. 36].

У березні 1918 р. у Харкові будинкова охорона в нічний час чергувала біля воріт та в під'їздах будинків. У більшості випадків будинкова охорона зводилася «до самотіхи, або просто до домашньої розваги, тим більше, що вночі було заборонено виходити з будинку». Щоб час чергування не проходив даремно, на сходовий майданчик виносився столик і починалася гра у карти. Молодь розважалася фліртом. У робітничих районах, де жили червоногвардійці, що з'являлися по тривозі з гвинтівками, самоохороні вдавалося вчасно піднятою тривоною запобігати пограбуванням [28]. Таким чином, навіть у цьому випадку мова не йде про бойові зіткнення з кримінальними елементами, а швидше, про психологічний ефект. Про низьку боєздатність щойно створеної охорони у березні 1918 р. писав у щоденнику генерал М.Г. Дроздовський: «Розгубленість місцевої охорони перед нашим відходом під загрозами хуліганів, більшовиків, думка про необхідність найбільш забезпеченим тікати».

У одному з приватновласницьких загонів його начальник, що мав документи поручика, з метою примусити поміщика збільшити платню, неодноразово подавав різні протести. Вони стосувалися то поганого приміщення, то незадовільної їжі. Щоб показати особливу небезпеку своєї служби, начальник двічі навіть інсценував своїми ж людьми напад на масток, який відбивав, звичайно, з повним успіхом [7, с. 51].

Перед приходом війська УНР до Києва майже на цілий тиждень в місті встановився період безвладдя. У всіх будинках функціонувала охорона з їх мешканців, «але, як

завжди, вона була абсолютно безсилою». Кожний режим, «будучи абсолютно безсилий перед озброєним до зубів селом, звідки зброї не можна було викачати ані дубцем, ані карбованцем», посилено займався роззброєнням міста. При Денікіні до самооборони приймалися тільки власники та студенти, але якраз вони неохоче брали до рук зброю, «вважаючи за краще відкупитися». Місцева самооборона Києва, організована «якимсь київським есером», прийняла як відмітний знак білі пов'язки на рукавах. Одним з найпоширеніших способів захисту для окремих будинків був постій яких-небудь озброєних людей. Так, господар одного з київських готелів, «дуже гарного та великого», відвів для вартових кімнату і, крім того, давав чай та хліб. «Завдяки такій кооперації, господар певною мірою був гарантований від пограбувань» [7, с. 190].

Навесні 1920 р. в Одесі, окрім військових частин, по всьому місту були розкидані робітничі загони. Організовувалися також дружини з місцем розташування при ділянках міліції. На ніч виставляли у місті патрулі, які обходили доручені їх охороні квартали.

Перед приходом поляків Київ вчергове залишився без влади. Як завжди у таких випадках, на міських вулицях з'явилися якісь невідомі молоді люди з пов'язками на рукавах. Чи грабували вони самі, чи захищали від грабіжників, точно нікому не було відомо. Люди говорили, що «є справжні, які захищають, і підроблені, які грабують». Отримати інформацію з цього питання можна було по «недіючому телефону» у «якійсь установі», яка теж іноді виявлялася несправжньою. Найкращим виходом вважалося триматися подалі від «молодих людей з пов'язками». З'явилася і цього разу «незмінна при всіх відходах влади» грузинська дружина. Було їх чоловік двадцять – «здається, всі студенти» [7, с. 194].

Коли Катеринослав зайняли червоні, вони справили на жителів враження надзвичайно дисциплінованих вояків. Після декількох дуже спокійних днів населення «почало благословляти радянський режим, що поклав край природному стану». Діяльність самооборони, яка продовжувала функціонувати і при більшовиках, була достатньо результативною. Так, селяни Маріупольського повіту у вересні 1920 р. «за власною ініціативою» провели облаву на бандитів. Вони спіймали декількох бандитів – деяких розстріляли на місці по рішенню «надзвичайної трійки», а інших передали до рук повітової НК [29].

Закінчення бойових дій на основній території України поставило перед радами задачу

наведення ладу після багаторічної війни. Знов була оголошена війна пограбуванням, здирству, конфіскаціям тощо. Втім, подібні дії, а також обшуки та арешти, заборонялося проводити тільки без відома ревкомів, з їх дозволу такі дії стали цілком буденним явищем.

Висновки. Забезпечення громадського порядку в містах України у 1917–1920 рр. було однією з найважливіших задач, що розв'язувалися у цей період на різних рівнях. Всі уряди, які здійснювали свої повноваження на території України, намагалися навести лад, забороняли під загрозою покарання реквізиції, оскільки ті часто прикривали собою просте пограбування.

Способи озброєння також були дуже різноманітними. Зі зброєю могли допомогти місцеві ради, вона конфіскувалася у соціальних опонентів, нею могли забезпечити армійські частини, нарешті, зброю можна було захопити силою у окупантів. Використовувалися звичайні мисливські рушниці. У документах містяться відомості про використання для охорони зброї, привезеної з собою колишніми фронтовиками. Побічно про наявність зброї в населення свідчать такі факти: озброюючи охорону, влада одночасно намагалася боротися з безконтрольним володінням зброєю, інколи за допомогою дуже жорстких заходів.

Безпека забезпечувалася на рівні міста, району, кварталу, окремого будинку. Охорону винаймали як домовласники, так і звичайні громадяни. Охорона завжди створювалася у відповідь на посилення загрози злочинних посягань, але ніколи – завчасно. Ефективність, так би мовити, доморощеної охорони була досить низькою через брак озброєння, низький рівень військового навчання, відсутність відповідного досвіду. Її фактичне безсилля перед обличчям реальної небезпеки підкреслювалося більшістю свідків. Виняток становили лише червоногвардійські загони у робітничих районах. Частково низькі бойові якості охорони пояснювалися тим, що і грабували, і охороняли мешканців представники одних і тих же соціальних груп, а інколи – одні й ті самі особи. В цілому, організація самоохорони, підтримувана і знизу, і зверху, стала закономірною природною реакцією суспільства на наростання безладу і, не дивлячись на численні витрати, дала серйозні позитивні результати.

Таке соціальне явище, як створення охорони з жителів окремих будинків, робітників підприємств і мешканців населених пунктів, що відбувалося в різних районах України у роки революції та громадянської війни 1917–1920 рр., служило яскравим доказом здатності суспільства до самоорганізації.

Література:

1. Thomas W., Znaniecki F. The Polish Peasant in Europe and America. Vol. 1-5, 1918-1921. N.-Y., Chicago, 1927.
2. Sheila Fitzpatrick. Everyday Stalinism. Oxford University Press, 2000. ISBN 978-0-19-505001-1.
3. Alf Ludtke. Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen. Zur Beltz Buchhandlung, 2020. ISBN 9783593338934 - 349 Seiten.
4. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : [колективна монографія: в 2 ч.] / [відп. ред. С.В. Кульчицький]. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 445 с.; 2010. Ч. 2. 382 с.
5. Між іншим. Київська думка. 26 вересня 1917 р. № 104.
6. Білий прапор. Одеська пошта. 2 грудня 1917 р. № 3197.
7. Революція в Україні у спогадах білих / Київ: Політвидав, 1990 р. 436 с.
8. Слобідський А. Це було... (в Україні та у Криму в 1918-1920 рр. Харків: Пролетар, 1926 р. 102 с.
9. Вернадський В. І. Щоденники (1917-1921). Вибрані наук. праці акад. В.І. Вернадського. К.: НАНУ, 2011. Том 9. 326 с.
10. Винниченко В. К. Щоденник. Едмонтон. Нью-Йорк, 1980. Том перший. 500 с.
11. Щоденник інспектора чернігівських в'язниць. 1917–1918 рр. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 21. 112 арк.
12. Лейхтенберзький Г. Н. Спогади про Україну. 1917-1918. Берлін: Детинець, 1921. 52 с.
13. Винниченко В. Відродження нації. Київ-Відень, 1920. Ч. I. 348 с.
14. Особисте листування окремих осіб, яке знаходилось у кур'єра іспанського консульства Цибенко В.І. Березень – липень 1919 р. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 343. 59 арк.
15. Вільний Південь (17 січня 1918 р.), 41.
16. Південне слово (Харків) (29 січня 1918 р.), 1.
17. Громадянська війна в Україні 1918-1920 (1967). Під ред. С. М. Королівського. К., 1967, 2, 354–355.
18. Автобіографії, довідки, заяви. Державний архів Донецької області. Ф. Р-1178. Оп. 1. Спр. 49. 162 арк.
19. Довідки, автобіографії, заяви. Державний архів Донецької області. Ф. Р-1178. Оп. 1. Спр. 50. 103 арк.
20. Міліція скасована. Вільний Південь. 6 січня 1918 р. № 33.

21. Будинкова охорона. Вільний Південь. 16 січня 1918 р. № 40.
22. Вісник Єнакієве (23(10) квітня 1918 р.).
23. Те, що гине та виникає. Південний край (2 січня 1919 р.), 2.
24. Проект особливого положення про варту (17.07.17 – 31.07.19). Державний архів Луганської області. Ф. 123. Оп. 1. 1917–1919 рр. Спр. 1, 32.
25. Нова поліція. Одеський листок (4 (17) березня 1917 р.).
26. Охорона міста (бесіда з начальником міліції). Київська думка (27 вересня 1917 р.), 105.
27. Заворушення на Володимирському базарі. Київська думка (12 вересня 1917 р.), 93.
28. Хліб насущний. Південне слово (Харків) (17 березня 1918 р.), 4.
29. Вісті (2 червня 1920 р.), 134.

Дата надходження статті: 11.11.2025

Дата прийняття статті: 09.12.2025

Опубліковано: 22.12.2025